

De slag om de Marollen en de Noordwijk

Een analyse van twee emblematische stedelijke strijdacties en hun impact op het Brussels stedenbouwkundig beleid

Mateo Robberecht • 12/2023

1 De Slag om de Marollen

De Marollen, 4/08/1969, © Belga.

In juli 1969 ontvingen de bewoners van vijf huizenblokken in de Brusselse volkswijk Marollen een onteigeningsbevel. Meer dan 1500 personen riskeren hun woning te verliezen. De uitbreiding van het Justitiepaleis noopt de overheid tot afbraakwerken op een terrein van 1,5 hectare (met woningen die ze als “krotten” bestempelt). De regie der gebouwen leidt het project in goede banen voor rekening van het ministerie van Justitie (Chatelan, 2016).

Al snel begonnen de buurtbewoners zich te organiseren rond een leidersfiguur in de Marollen, Jacques Van der Biest, de pastoor van de plaatselijke parochie. Als briljant spreker, geestelijke en academicus genoot hij veel sympathie van de buurtbewoners en had hij een zekere legitimiteit bij hen. Hij leunde dicht aan bij de christelijke arbeidersbeweging en slaagde erin om bijna een derde van de wijkbewoners van de Marollen te mobiliseren. Ook riep hij leraren, voetbaltrainers, maatschappelijk werkers en vakbondsmensen op om zich bij de strijd aan te sluiten. Zo ontstond het “Comité Générale d’action des Marolles” (Cgam), dat het verzet coördineerde rond tal van assemblee-vergaderingen (Carlier, 2011).

De mobilisatie nam verschillende vormen aan: slogans die in de straten van de wijk werden geschilderd, demonstraties, telegrammen die naar ministers werden gestuurd, vrijwillige gevelrenovatie om het imago van de wijk te verbeteren,... Naast deze collectieve acties maakte een reeks meer symbolische acties het protest compleet en nog zichtbaarder. Operatie «vakantie» bestond bijvoorbeeld uit de systematische afwezigheid van de bewoners wanneer de overheid bij hen aan huis kwam voor de onteigeningsakten. Als de ambtenaren de bureaus ondervroegen om erachter te komen waar de familie was, was het enige antwoord dat ze kregen: «Ze zijn met vakantie» (Chatelan, 2016, Manuel et al., 1969). Schilderworkshops op straat met de kinderen uit de wijk over hoe zij hun wijk zagen, is een ander voorbeeld van de vindingsrijkheid van het Cgam.

Op 13 september 1969 's avonds vond de apotheose van de mobilisatie plaats. Het nieuws was enkele dagen eerder bekend gemaakt: de Marollen zijn gered. De bewoners hebben hun slag thuisgehaald. Er wordt een theateroptocht georganiseerd voor de begrafenis van de «bouwpromotor», zijn echtgenote «bureaucratie» en hun kind «onteigening». Een doodskist baant zich een weg door de straten van de wijk, terwijl de bewoners krokodillentranen laten. Het was een totale overwinning: het Comité Général d'Action des Marolles voorkwam niet alleen de onteigeningen, maar kwam ook een plan overeen met het Ministerie van Openbare Werken om de wijk te saneren en te renoveren. De werken begonnen in 1974 en werden afgerond in 2004. De wijkbewoners konden er blijven wonen. De wijk werd gerenoveerd met behoud van de structuur van de straten en huizenblokken, en dus met behoud van de gezelligheid en persoonlijke relaties tussen de bewoners die zo kenmerkend zijn voor de wijk.

Dit is de eerste keer dat de overheid een stap terugzet en instemt met onderhandelingen over een tegenplan in het voordeel van de bewoners. Deze mobilisatie en de daaropvolgende overwinning, die beschouwd wordt als de «moeder van de stedelijke strijd», is een primeur voor Brussel en markeert het begin van een radicale verandering in de manier waarop de stad «gemaakt» werd (Carlier, 2011). Deze strijd is des te belangrijker omdat ze plaatsvindt in een nogal bijzondere context. Sinds enkele jaren is Brussel immers het speelterrein van grootschalige ontwikkelings- en renovatieprojecten.

« Verbrusseling »

Rond de wereldtentoonstelling van 1958 en in de aanloop ervan, zagen heel wat stedenbouwkundige projecten het licht. De daarop volgende decennia, de jaren 1960 en 1970, betekenden een keerpunt voor Brussel en zijn inwoners. De stad speelt een steeds belangrijkere rol op het internationale toneel met onder meer de Europese Commissie, het NAVO-hoofdkwartier en een groeiend aantal internationale bedrijven die er zich vestigen. De opkomst van het federalisme in België heeft bepaalde Belgische en Brusselse politici ertoe aangezet om de politieke en symbolische legitimiteit van Brussel als hoofdstad van het land en als 'hoofdstad' van Europa in de verf te zetten. Tegen deze achtergrond werd een stadsproject opgelegd dat Brussel grondig moest moderniseren, met een rationalistische en functionalistische aanpak. Het is de bedoeling dat parallel aan de toenemende de-industrialisatie Brussel een internationaal gerenommeerde tertiaire hoofdstad wordt. Een opvatting van de stad die de bouw van kantoorwijken en zakenwijken inhoudt, een mobiliteitsbeleid gericht op de auto en grote wegenprojecten, en tot slot monofunctionele wijken.

Dit stedenbouwkundig beleid zal leiden tot een toenemende toestroom van projectontwikkelaars en privékapitaal op zoek naar speculatie en winst, de massale vernietiging van volkswijken, de uitzetting en onteigening van tienduizenden bewoners en het verdwijnen van een deel van het Brussels stedelijk en architecturaal erfgoed. (Van Crieelingen, 2010, Comhaire, 2012).

Hoewel dit fenomeen niet uitsluitend in Brussel valt te bespeuren, gaat het er wel bijzonder brutaal aan toe, wat de inwoners en de wijken diepgaand markeert. Dit fenomeen wordt enkele jaren later de “verbrusseling” gedoopt.

2 De Noordwijk

Le De Noordwijk is een van de wijken in Brussel waar deze politieke en stedenbouwkundige visie het sterkst zijn sporen heeft achtergelaten.

Begin jaren 1960 werden de Brusselse Noordwijk en zijn inwoners bedreigd door een project met kolossale ambities: het Manhattan-project. De toon is gezet. Dit project omvat de bouw van 80 torens en een «World Trade Center» bestaande uit 8 torens op een 13 m hoge sokkel (Van Criekingen, 2010). Meer dan 680.000 m² kantoorruimte, 370.000 m² winkeloppervlakte en 400.000 m² woonoppervlakte zijn gepland (Van Criekingen, 2010). Het enige probleem is dat de plannen gaan over een wijk die al bestaat, een dichtbevolkte volkswijk, ten noorden van de vijfhoek.

In totaal zullen 50 huizenblokken worden gesloopt, die 53 hectare (74 voetbalvelden) beslaan. Meer dan 11.000 bewoners zullen worden uitgezet of onteigend (ongeveer 3.000 huishoudens) zonder een echt herhuisvestingsbeleid. (Martens, 2009). Naar schatting werd slechts 15% van de bevolking rechtstreeks door de overheid geherhuisvest (Martens, 2009). Het hele project valt op door de totale desorganisatie ervan. De sloop- en onteigeningswerkzaamheden hebben ongeveer tien jaar in beslag genomen en de werken... meer dan veertig jaar. Ze begonnen tegen het einde van de jaren 1960, maar kwamen stil te liggen door de financiële crisis van 1973 en de crisis van de overproductie van kantoren in Brussel. Uiteindelijk kwamen ze pas opnieuw op gang in 1987. Het project werd nooit volledig voltooid (WTC 4 werd nooit gebouwd) en na de verschillende crisissen vond de overheid maar met moeite privé-investeerders. Bovendien heeft de nieuwgebouwde Noordwijk vaak te maken gehad met een relatief hoge leegstand van de kantoorruimte (Van Criekingen, 2010). Alleen al de kenmerken van het Manhattanproject maken er een omvangrijk en complex studieobject van: het versnipperde tijdsbestek, het grote aantal betrokken partijen, de enorme omvang van het project en de vele wendingen die het project nam....Het doel van deze fiche is niet om een volledige analyse te geven van deze saga, maar wel om de belangrijkste aspecten te belichten en de link te leggen met het bredere thema van de stedelijke strijd in Brussel.

In dit titanenproject zijn publieke en private belangen verstrengeld. Zoals we eerder zagen, was een deel van de toenmalige politieke klasse in Brussel van plan om de stad drastisch te renoveren en Brussel klaar te stomen voor de tertiaire economie. Daarom moesten er grote infrastructuren komen, zoals kantoortorens en stadssnelwegen, om Brussel internationaal in de kijker te zetten. In het begin schaarden bijna alle politieke partijen zich volledig achter het project, net als de meeste traditionele media. Alleen de Communistische Partij, enkele ABVV- en MOC-militanten en de communistische krant “De Rode Vaan” namen het op voor de wijkbewoners (Martens, 2009).

Noordwijk in 1961

Bruciel 2023

Noordwijk in 2004

Om de privésector mee te hebben moest het Manhattanproject voldoen aan drie vereisten: wetswijzigingen, onteigeningen (en herverkaveling) en valorisatie van onroerend goed en grond. In 1967 werden op vraag van de Belgische overheid drie Bijzondere Plannen van Aanleg (BPA) goedgekeurd, één voor elke gemeente: Brussel-Stad, Schaarbeek en Sint-Joost-ten-Node. Deze plannen wijzigden de bestemming van de gronden met als doel om deze gemengde en dichtbevolkte wijk om te vormen tot een functionalistische zakenwijk (Martens et al., 1975). Door deze nieuwe plannen stegen de huizenprijzen in de Noordwijk. Vanaf dan kunnen er kantoortorens worden gebouwd, een buitenkans voor de bouwpromotoren. Vervolgens ging de overheid, in naam van het «openbaar nut», over tot onteigeningen (vaak minnelijk, zonder vonnis) van de wijkbewoners. De bevoegde overheden voegden vervolgens de percelen samen tot grotere percelen, die werden verkocht aan privé-ontwikkelaars. De overheid heeft gezorgd voor een kader dat uiterst gunstig was voor de privésector: het zou voor ontwikkelaars en investeerders niet zo aantrekkelijk zijn geweest om de grond rechtstreeks van de plaatselijke bewoners te kopen. De toenmalige politieke en stedenbouwkundige visie op Brussel, en in het bijzonder op deze wijk, vormde de ideale voedingsbodem voor grondspeculatie en rent-seeking, de belangrijkste drijfveren van de investeerders (Van Criekingen, 2010).

3 Een bij voorbaat verloren strijd

De mobilisatie van de wijkbewoners om hun wijk te beschermen was niet opgewassen tegen deze overmacht van de overheid (Martens, 2009). In 1967, vóór de onteigeningen, hadden de meeste mensen met financieel, onroerend of sociaal kapitaal de wijk al verlaten. In het begin van de jaren 1960 hadden oorlogsschade, werken aan de Noord-Zuidverbinding en de bouw van het viaduct over de Leopold II-laan de omgeving al ingrijpend veranderd. De wijk was volledig geïsoleerd van de rest van de stad. Wie het zich kon veroorloven, begreep al snel dat de situatie niet goed zou uitdraaien en verliet de Noordwijk. Aan het begin van de mobilisatie waren de wijkbewoners er uit overtuiging (enkele bewoners die uit verzet niet weg wilden) of omdat ze geen andere keuze hadden (oudere mensen en/of in armoede, arbeidsmigranten op zoek naar betaalbare woningen die zich onlangs in de wijk hadden gevestigd): een bevolking zonder electoraal gewicht en met weinig steun van de rest van het maatschappelijk middenveld.

De omvang van het project, de verspreiding over drie verschillende gemeenten en dus drie fronten, het conglomeraat van privé-spelers met steun van de overheid en de chaotische planning van het project, vormden allemaal hindernissen en obstakels voor het succes van de mobilisatie. Bovendien was de mobilisatie, die geen leider had om de bewonerseisen aan de overheid kenbaar te maken, verscheurd door interne meningsverschillen, zowel over de eisen als de methoden en de te ondernemen acties.

4 Stedelijke strijd en syndicalisme

Deze twee strijden stonden relatief los van de traditionele sociale (politieke, syndicale) bewegingen. De vakbonden waren nauwelijks betrokken bij beide mobilisaties. Deze bevinding moet echter genuanceerd worden voor de Marollen, waar verschillende militanten van vakbondsorganisaties rechtstreeks betrokken waren, net als de aanvoerder, Jacques Van der Biest, die dicht bij het MOC stond. Bovendien gaf een resolutie van het ABVV-congres in 1968 blijk van een zekere bezorgdheid over een opvatting van de stad die de arbeidersklassen uitsloot: «Het nationale en internationale kapitalisme verandert Brussel in een gewest met woningen voor rijken, vrijetijdsbesteding voor rijken en jobs voor rijken... In die zin verwerpt het ABVV-Brussel het concept dat van Brussel een stad van diensten en van nationale en internationale administratieve organisaties wil maken.» (Aron, 1978).

Hoe de geringe betrokkenheid van vakbonden verklaren bij een strijd die zo belangrijk is geweest in Brussel? In de Noordwijk was er weliswaar geen steun van de vakbonden, maar er was sowieso erg weinig verzet tegen het project te bespeuren in de samenleving als geheel, zowel bij politieke partijen en verenigingen als in de media (Martens, 2009). Zoals we eerder zagen, was er in die tijd een vorm van consensus over het idee om de stad te moderniseren met een alomvattende heraanlegoperatie. Het plan van een moderne stad die klaar was voor de wereldeconomie had veel aanhangers. De promotoren hadden politici en vakbonden ook beloofd dat er duizenden banen zouden worden gecreëerd in de bouw en later in de zakenwijk. Een vrij gangbare visie in die tijd, die dicht aanleunde bij het Fordistische model, was het terugdringen van de werkloosheid door «grote werven»: met meer dan 500.000 m² sloop- en wederopbouwwerken belichaamde het Manhattanproject deze visie tot in de perfectie (Martens, 2009). De bewoners van de Noordwijk stonden ver af van de 'klassieke' arbeidersmilitanten van die tijd: immigranten-arbeiders, oudere personen en mensen in armoede. Geen enkele burgerlijke of intellectuele klasse ging de strijd aan om als doorgeefluik met de overheid op te treden, zoals het geval was in de slag om de Marollen. Ze hadden de strijd al opgegeven voordat de onteigeningen begonnen.

Tot slot waren deze stedelijke strijden anders dan vorige sociale protesten. Ze vinden niet langer plaats in de fabriek, in de werksfeer, maar in de stad, buiten de plaats van productie. In deze strijd gaat het niet langer om arbeiders en bazen, maar om bewoners, met verschillende profielen, tegen een nieuwe tegenstander, de staat. Een strijdvorm die in die tijd verschilde van die van de vakbeweging. En toch leek de strijd die werd gevoerd (vooral in het geval van de slag om de Marollen) qua vorm erg op die van de klassieke sociale bewegingen. Betogingen, symbolische acties, stakingen, petitie's, en zo meer zijn allemaal actievormen die vergelijkbaar zijn met die van de grote sociale bewegingen. Hoewel de tegenstander niet langer de werkgever is, gaat het nog steeds om een enkele tegenstander met wie wordt getracht te overleggen en te onderhandelen om het doel te bereiken - doelstellingen die vaak tastbaar en duidelijk gedefinieerd zijn (behoud van de bevolking in de wijk in combinatie met een renovatieplan, zoals het geval was in de Marollen). (Wieviorka, 1980).

5 Twee strijden, andere resultaten

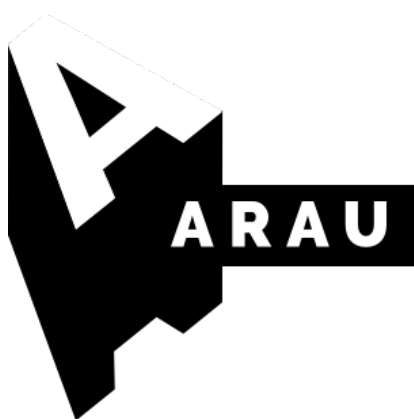
Een volkswijk bedreigd met afbraak voor een stedelijk heraanlegproject - dit is misschien een van de enige overeenkomsten tussen de slag om de Marollen en de mobilisatie in de Noordwijk. Zowel de aard van het project waartegen verzet kwam als de mobilisatie, de betrokken actoren en het tijdsbestek, waren daarentegen totaal anders. Het is dus geen toeval dat deze twee strijdacties leidden tot twee - ook heel verschillende - resultaten.

Hoe verklaren we het succes in de Marollen en de mislukking in de Noordwijk? De meeste obstakels voor mobilisatie in de Noordwijk zijn al eerder in deze tekst belicht. Het succes van de bewonersstrijd in de Marollen kan worden verklaard door een reeks elementen die aan elkaar hangen en die, als geheel, een vruchtbare bodem vormden voor de mobilisatie van de buurtbewoners.

Ten eerste was de omvang van het project relatief beperkt (1,5 hectare, minder dan 3 voetbalvelden) en betrof het slechts één gemeente, Brussel-Stad. Ten tweede was er slechts één tegenstander die daarom gemakkelijk te identificeren was: het Ministerie van Openbare Werken, een publieke speler en daarom in bredere zin «de staat». De Marollen als historische wijk van Brussel genoot veel sympathie van het publiek en de media. Deze wijk wordt beschouwd als de volkswijk bij uitstek van het stadscentrum, een stukje ziel van Brussel. Vanaf het begin werd deze strijd door de media, die het opnamen voor de buurtbewoners, afgeschilderd als de strijd van David tegen Goliath, de gewone mensen van een volksbuurt tegen de Belgische staat en zijn administratief apparaat (Martens, 2009).

De charismatische priester Jacques Van der Biest speelde onmiskenbaar een belangrijke rol in het succes van de slag om de Marollen. Hij vertolkte eensgezind de stem van de wijkbewoners. Zijn invloed in de katholieke en intellectuele wereld maakte van hem een ideale tussenpersoon om de eisen van de lokale bevolking kenbaar te maken. Hij werd ook ondersteund door René Schoonbrodt, een van de stichtende leden van ARAU die dicht bij de Christelijke Arbeidersbeweging stond. Beide mannen deelden een ideologische affiniteit met de minister van Openbare Werken van toen, Alfred Calrice, lid van de Christelijke Volkspartij. De bewoners vormden een hechte groep, er waren talrijke sterke interpersoonlijke relaties en het buurtgevoel was ook erg belangrijk (Chatelan, 2016).

Hoewel de resultaten van deze twee strijden op korte termijn heel verschillend waren, speelden ze allebei een belangrijke rol in de revolutie van de manier waarop stedenbouw en democratie in Brussel werkten. Uit deze stedelijke strijd en het politieke en stedenbouwkundige klimaat van de jaren 1960-70 ontstond een enorm fijnmazig net van verenigingen. De sporen van geweld die het Manhattanproject achterliet op het grondgebied en op de mensen, waren zichtbaar in de hele Brusselse samenleving: het was van vitaal belang om te voorkomen dat dit opnieuw zou gebeuren. Architecten, vakbondsmensen, militanten en bewoners richtten geleidelijk aan buurtcomités op overal in Brussel (Carlier, 2011). Zo werd onder meer ARAU (Ateliers de Recherche et d'Action Urbaine) opgericht in 1969 door René Schoonbrodt en Jacques Van der Biest. (Martens, 2009). Vanaf zijn oprichting verzette ARAU zich tegen het monofunctionele urbanisme en de afbraak die ermee gepaard gaat. Ook federaties van bewonerscomités zien het licht, zoals IEB (Inter-environnement Bruxelles) in 1974 en haar Nederlandstalige evenknie BRAL (Brussels Raad voor het Leefmilieu). Deze drie verenigingen, die nog steeds zeer aanwezig zijn in het Brusselse landschap, treden op als tegenmacht en vergemakkelijken de dialoog (IEB, 2019). Ze verdedigen de inwoners van Brussel en beschermen het milieu, het erfgoed en de architectuur van de stad. Ze maken van stedelijke en burgerdemocratie ook een van hun prioriteiten. Het feit dat lokale bewoners de stedelijke problematiek in eigen handen nemen, leidt geleidelijk tot het ontstaan van een nieuwe vorm van stedenbouwkundig beleid. Openbare onderzoeken en burgerparticipatie wonnen geleidelijk aan legitimiteit en werden door de overheid als noodzakelijk beschouwd na de schok van de Noordwijk. De participatieve democratie is er duidelijk op vooruit gegaan na deze twee strijdacties. Desondanks ondermijnen de termijn voor de openbare onderzoeken, het sociaal en cultureel kapitaal dat nodig is om de (zeer omvangrijke) documenten te lezen en de daadwerkelijke bijdrage van de buurtbewoners tijdens openbare onderzoeken de fundamenten van burgerparticipatie en democratie in Brussel. (Comhaire, 2012).

**Inter
Environnement
Bruxelles**

**CITIZENS
ACTION
BRUSSELS**

*arau.org 2023
ieb.be 2023
bral.brussels 2023*

Besluit

Zoals bovenstaand beschreven wordt stedelijke strijd gekenmerkt door mobilisatie rond een lokale problematiek, een specifieke zaak in een stedelijke omgeving. Deze problematieken kunnen verschillende vormen aannemen: de bescherming van een volkswijk, de strijd tegen onteigeningen, een groot ontwikkelingsproject, de bescherming van een natuurgebied, enz. (Carlier, 2011, Castells, 1975). Mobilisatie put haar kracht uit de interpersoonlijke relaties tussen bewoners en het gevoel bij een plek, een buurt te horen. Deze strijd stelt de gevestigde orde openlijk ter discussie. Ze wordt gevoed door een gevoel van verontwaardiging van de plaatselijke bewoners over een kwestie die hen direct aangaat. Het is echter legitiem om de vraag te stellen of elke «stedelijke strijd» onvermijdelijk de machtsrelaties ter discussie stelt. Zijn ze noodzakelijk kritisch over bestaande sociale en ruimtelijke ongelijkheden? De bewoners van de Bossquare, een afgesloten en doodlopend woonerf aan de rand van het Terkamerenbos, ook wel bekend als de Miljardairssquare, hebben zich georganiseerd als mede-eigendom in onverdeeldheid om zo “[...] al hun gewicht in de schaal te leggen om het privéstatuut van de square te behouden en het residentiële karakter ervan te bewaren.” (Debroux et al., 2007). Ze slaagden er bijvoorbeeld in om de bouw van gemengde woningen en kantoren binnen hun domein te voorkomen. In de jaren 1980 verzetten dezelfde bewoners zich met succes tegen de bouw van een metrostation aan het einde van de Louizalaan. Hoewel dit voorbeeld laat zien dat bepaalde ‘strijden’ in de stad ook plaatsvinden binnen de meer welvarende klassen, is sociale kritiek er volledig afwezig. In deze «strijd» was het in de eerste plaats in het belang van de bewoners van het domein om hun sociale omgeving te beschermen en het imago van luxe en prestige van hun buurt te behouden. De bouw van gemengde woningen en de komst van de metro zouden een ander publiek hebben aangetrokken en daardoor mogelijk schade hebben toegebracht aan het aanzien van de wijk, die zo waardevol is voor deze dominante klassen. Dus, in tegenstelling tot de slag om de Marollen, was het geen strijd die werd ondergaan, maar een strijd waarvoor werd gekozen. Een strijd die noodzakelijk wordt geacht om hun belangen te verdedigen en die ook de speciale relatie die deze dominante groepen hebben met de ruimte benadrukt. De overdracht van economisch, sociaal, cultureel en vastgoedkapitaal, dat nodig is om de samenleving in stand te houden en te reproduceren, vereist een vermogen tot handelen en een sterke macht over de ruimte. De dominante klassen hebben hun eigen ruimte nodig, en dus een duidelijke ruimtelijke afstand tot de rest van de bevolking, om hun positie op de sociale ladder te behouden. (Pincon, Pincon-Charlot, 1992). Het voorbeeld van de Bossquare stelt de machtsverhoudingen in onze samenleving niet ter discussie en draagt ook geen kritische boodschap uit. Deze «strijd» weerspiegelt slechts het verlangen van de dominante klassen om hun ruimte en belangen te verdedigen. Het staat dus los van de stedelijke strijd die in deze tekst wordt gepresenteerd en de sociale kritiek die daaruit voortkomt.

De slag om de Marollen en de mobilisatie van de Noordwijk waren door en door antikapitalistisch. Ze droegen een kritische boodschap uit om sociale en ruimtelijke ongelijkheid aan de kaak te stellen en te bestrijden. Hun doel was om de leefomstandigheden van de plaatselijke bewoners te verdedigen en te verbeteren. Door hun aard hebben deze strijdacties het «recht op de stad» van de marxistische filosoof Henri Lefebvre tot de kern van hun eisen gemaakt (Pattaroni, 2011). In zijn ogen moet de stad een plaats zijn van ontmoeting, plezier en ontplooiing, niet van «winst en gewin» en consumptie die uitsluitend wordt bepaald door de wetten van de markt. Hij verdedigt een stad die geschikt is voor zij die er wonen en niet voor wie er financieel eigenaar van is. (Pattaroni, 2011).

Bibliografie :

- ARON J, « Le tournant de l'urbanisme bruxellois. 1958-1978 », Fondation Jacquemotte, Bruxelles, 1978.
- Bruciel, Urban.Brussels, 2023. Disponible sur : <https://bruciel.brussels/>
- CARLIER Louise, « De la contestation au compromis : quelle critique dans les mobilisations urbaines à Bruxelles ? », Mouvement, 2011/1 (n°65), p. 26-42. Disponible sur : file:///D:/Private/t10mrobb/Downloads/MOUV_065_0026.pdf
- CASTELLS Manuel, « Luttés urbaines et pouvoir politique » Francois Maspero, 1975, Paris. Disponible sur : https://books.google.be/books?id=LcFXDwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=fr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- CHATELAN Olivier, « L'espace urbain, de la théologie à la lutte : Jacques van der Biest et la paroisse des Marolles à Bruxelles au tournant des années 1960-1970 », Histoire, monde et cultures religieuses, 2016/1 (n° 37). Disponible sur : <https://www.cairn.info/revue-histoire-monde-et-cultures-religieuses-2016-1-page-67.htm>
- COMHAIRE Gaël, « Activisme urbain et politiques architecturales à Bruxelles : le tournant générationnel », l'information géographique, 2012/3 (n°76), p. 9-23. Disponible sur : file:///D:/Private/t10mrobb/Downloads/LIG_763_0009.pdf
- DEBROUX, Tatiana, DECROLY, Jean-Michel, DELIGNE, Chloé, GALAND, Michèle, LOIR, Christophe, VAN CRIEKINGEN, Mathieu. « Les espaces résidentiels de la noblesse à Bruxelles (XVIIIe-XXe siècle) », Belgeo, 4, 2007. Disponible sur : <https://journals.openedition.org/belgeo/10150#entries>
- IEB, « 286 + 300 = 40 ans d'histoire et de luttés urbaines », Bruxelles en mouvement, Il était 300 fois, 2019. Disponible sur : <https://www.ieb.be/286-300-40-ans-d-histoire-et-de-luttés-urbaines>
- MARTENS Albert, « Dix ans d'expropriations et d'expulsions au Quartier Nord à Bruxelles (1965-1975) : quels héritages ? », Brussels Studies, Collection générale, n° 29, octobre 2009. Disponible sur : <http://journals.openedition.org/brussels/685>
- MARTENS Albert, « Que crèvent les expulsés ! », Bruxelles en Mouvement, Le droit à la ville, octobre 2012. Disponible sur : <https://www.ieb.be/Que-crevent-les-expulses>
- MANUEL Pierre, PECHE Jean-Jacques, HAGON André, « La bataille des Marolles ». Sonuma, 1969, disponible sur : <https://www.sonuma.be/archive/faits-divers1968-du-12111969>
- PATTARONI Luca, « Le nouvel esprit de la ville. Les luttés urbaines sont-elles recyclables dans le « développement urbain durable » ? », Mouvements, 2011/1 (n° 65), p. 43-56. Disponible sur : <https://www.cairn.info/revue-mouvements-2011-1-page-43.htm>
- PIETTE Charlotte, « retour sur le « Bruxellisation » de 1969 », Le fantôme de la radio, RTBF, 2022. Disponible sur : <https://www.rtbf.be/article/retour-sur-la-bruxellisation-de-1969-11080985>
- PINCON, Michel, PINCON-CHARLOT, Monique. « Pouvoir social et pouvoir sur l'espace. Contribution à une sociologie de la grande bourgeoisie », La Pensée, 290, pp.75-84. 1992.
- SCHOONBRODT René, « Jacques Van der Biest, Un homme pour la ville », ARAU, Action Urbaine, 2017. Disponible sur : <https://www.arau.org/content/uploads/2017/07/Jacques-Van-der-Biest-10-07-2017.pdf>
- VAN CRIEKINGEN Mathieu, « Du vieux vin dans de nouvelles bouteilles ? Une comparaison des opérations de réaménagement des quartiers Nord et Midi à Bruxelles », Belgeo 1-2, 2010, décembre 2012, Disponible sur : <http://journals.openedition.org/belgeo/6660>
- WIEVRIORKA Michel, « Luttés urbaines : leurs acteurs et les chercheurs », Revue internationale d'action communautaire, 4, 1980. Disponible sur : <https://www.erudit.org/fr/revues/riac/1980-n4-riac02350/1035054ar.pdf>

ABVV-FGTB
Brussel-Bruxelles

CEPAG
BXL